

HRVATSKI OTOCI: SJEĆANJE NA PET RAZVOJNIH OGRANIČENJA

Ivan Rogić

Arhitektonski fakultet, Zagreb

UDK 308(497.5)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 6. 6. 1994.

Autor shematizirano iznosi pet osnovnih razvojnih ograničenja koja će znatno utjecati na daljnju preobrazbu otočnih zajednica i na gospodarenje otocima. To su: periferijski položaj otoka u teritorijalnoj i funkcionalnoj organizaciji hrvatskog društva, tijesna ovisnost kakvoće prirodnih resursa o stanju društvenog sustava, izraziti lokalni kulturni obrazac kampanilizma, prevlast društvenih aktera koji nisu sposobni za samostalno djelovanje te naslijeđe rentijerske modernizacije. Budući da su ta ograničenja nedvojbeni rezultat opetovanih istraživanja, autor se zalaže za preusmjerenje istraživanja prema onim ključnim razvojnim pitanjima koja su na tragu odrednica nove strategije revitalizacije barem najvažnijih hrvatskih otočnih zajednica.

Tekst što ga nudimo nije posljedicom nikakve posebne potrebe za priopćavanjem ekskluzivnih znanstvenih uvida. Točnije je reći da je napisan pod pritiskom dviju okolnosti, koje više i nije pristojno prešutjeti. Prva se okolnost odnosi na kontinuitet istraživanja. Nije teško pokazati da sociologijska istraživanja hrvatskih otoka nemaju nikakva kontinuiteta. Tom se tvrdnjom, dakako, ne poriče vrijednost sociologijskih nalaza dobivenih istraživanjima motiviranim drukčijim znanstvenim interesom od sociologijskog. Ali, u najboljem slučaju, oni ne premašuju vrijednost odličnih usputnih rezultata. Druga okolnost odnosi se na ustrajnost recikliranja analitičkih općih mjesta. Tko se, makar i površno, interesirao za otočne mijene tijekom zadnjih dvadesetak godina, zna da se u svim analitičkim pregledima ustrajno reciklira nekoliko uvida koji nikoga ne čine posebno pametnijim. Jedan od njih jest i onaj koji upućuje na demografski slom, potom onaj koji otkriva prometnu izolaciju otoka, i tako dalje. Ne vjerujemo da ta ustrajnost krije nastrane naume. Prije će biti da jedan broj istraživača pokušava, čak i u izrazito oskudnim uvjetima kakvi su sadašnji, hrvatski, skrupulozno raditi svoj (analitički) posao. Osim toga, u prilikama u kojima je sporost i nekompetencija razvojnih institucija uglavnom pravilo,

ustrajno ponavljanje, napose kritičnih nalaza i uvida, sa skromnom nadom da će oni ipak utjecati na djelovanje institucionalnih aktera, mora se prihvatiti kao jedna vrsta unutarnje obveze svakog istraživača svjesnog omjera krize. Ipak, gomilanje tih uvida teško prikriva jednu i više nego očitu činjenicu: da je u znanstvenoj komunikaciji u društvenim znanostima malo teorijskih modela koji omogućuju sintetično sažimanje raspoložive analitičke građe o otocima. Zato se ustrajnost recikliranja može razumjeti i kao neka vrsta istraživačke mehanike koja se nužno javlja tamo gdje istraživanja nisu oslonjena na čvršće ili jasnije teorijske paradigme, pa su navike analitičkog aktivizma nešto što se i ne može izbjeći. Najbolje što se u takvim okolnostima može ponuditi svodi se po našem mišljenju na neku vrstu podsjećanja na obvezu da se paradigmatično razmišlja. U tu svrhu rabimo shematični opis nekih razvojnih ograničenja s kojima se hrvatske otočne zajednice suočavaju barem nekoliko desetljeća, ako ne i koje stoljeće.

1. TROSTRUKA PERIFERIJA

Gotovo u svim tipovima društva koja su bila organizatorima hrvatskih modernizacija, bilo u drugoj polovici prošlog bilo u obje polovice tekućeg stoljeća, otoci su bili na trostrukoj periferiji. Periferiju u ovom kontekstu nastojimo razumjeti onako kako sugeriraju naputci braudelovske analize, dakle najprije kao područje koje ne samo da nema sposobnosti nego ni prava proizvoditi zamisli i inicijative kojima je cilj strukturna preobrazba poretka i svakodnevice, ili, jasnije, kojemu je uskraćeno biti mjestom/uporištem subjekta ovlaštenog za proizvodnju različitih oblika društvene mijene. Zašto trostruka periferija? Za skiciranje odgovora na to (pod)pitanje korisno je podsjetiti na koji način u shematizmu *središte/periferija* funkcionira moderno hrvatsko društvo. Grubo rečeno, i u njemu i oko njega mogu se identificirati tri razine i tri vrste ovlaštenih središta.

Prva su ona koja se, ekologijski promatrano, nalaze izvan hrvatskog društva, premda su stvarni organizatori njegovih strukturnih ritmova. U zadnjih stotinjak godina na toj se razini međusobno natječu Beč, Pešta i Beograd. Nije teško pokazati da su otoci i otočne zajednice za sva ta tri središta izvanjske zemlje koje izazivlju posebne interese, s jasnim funkcionalnim pritiskom, tek kada su uključeni u kakvu obrambenu pograničnu strategiju. U tom je pogledu oblikovanje modernog identiteta otoka Visa više nego poučno. Počevši od identiteta mjesta znamenite (više) bitke, s mitskom figurom carskog admirala u sredini, do identiteta mjesta kojim vlada naoružano bratstvo/jedinstvo, Vis i viška otočna zajednica neprekidno su u identifikacijskim klopama koje imaju malo zajedničkog s lokalnom tradicijom i svakodnevicom, ali koje su zakoniti proizvod prvog periferijskog kruga utjecaja. U drugom krugu ovlaštenih središta nalazi se samo jedno: nacionalno središte. Njegov je identitet rascijepljen. Na jednoj strani nacionalno središte djeluje kao prirodni ovlaštenik središta s više razine, dakle kao jedna vrsta unutarnjeg posrednika i sprovoditelja pritisaka oblikovanih u vladajućim središtima izvan hrvatskog društva. Na drugoj strani,

nacionalno središte djeluje kao autonomni izvor utjecaja; njegova je legitimnost zajamčena samorazumljivom činjenicom da je to glavno središte hrvatskog društva. Nu kada se preciznije razmotri teritorijalni model hrvatske građanske modernizacije u prošlom stoljeću, pa onda i revolucionarne u ovom, nije teško uočiti jednu gotovo nastranu okolnost. Za razliku od mnogih europskih društava gdje je građanska modernizacija u teritorijalnom pogledu istoznačna izlasku na more i osiguranju prava na more kao na temeljni medij građanske ekspanzije, hrvatska je građanska modernizacija, a potom i ona revolucionarna, potpuno u znaku *paradoksalne kontinentalizacije*. To je vidljivo i iz strategija industrijske i iz strategija kulturne preobrazbe. U modelu koji nastaje kao posljedica takvih procesa otoci i otočne zajednice ne mogu izbjeći potvrđivanje već definiranog periferijskog položaja. Zato ni nekoliko preporodnih pokušaja nije uspjelo preokrenuti nabolje već učvršćeni izvanjski položaj otoka. Ali, budući da su hrvatske nacionalne emancipacije, po pravilu, određene dinamikom Hrvatske kao *osporene države*, periferijski položaj otoka na nacionalnoj razini ne pridonosi učvršćavanju njihova vojnog/pograničnog identiteta; prije će biti da oni postaju specifična etnološka pričuva i povlašteno područje s posebnim mjestom u nacionalnom pamćenju. Zato nije malo onih teoretičara koji "izvorne" hrvatske strukture, ako je uopće takvo što mišljivo, nalaze baš na otocima. Oni su svojevrsni atlasi fosila već dobro poodmakle socijalne i kulturne evolucije.

U trećem krugu središta nalaze se ovlaštena središta na morskoj obali. Više je analiza pokazalo da se regionalna centralizacija na jadranskom području pokazuje ponajprije u procesu jačanja središta razvojne inicijative i moći na samoj obalnoj crti. U odnosu na njih formiraju se dvije periferije. Prva je – već dobro opisana i analizirana – Zagora i, na sjeveru, Lika. Druga su periferija otoci. U odnosu na njih jadranska obalna središta djeluju kao lokalni ovlaštenici viših centraliziranih razina. I njihov je položaj u odnosu na otoke dvosmislen, baš kao i položaj nacionalnog središta. Na jednoj strani ta su središta samo mjesta lokalne konkretizacije pritisaka što su nastali na višim razinama centralizacije. Na drugoj strani, ta središta, zahvaljujući približno istom ekološkijskom okviru, o otocima ovisе, bez obzira na to kako se mijenja sam predmet očitovanja te ovisnosti (opskrba novim stanovništvom, opskrba hranom, ponuda viška zemljišta za različite oblike rentiranja itd.). Simbolični izraz te dvostrukosti (kojom vlada unaprijed uskraćena potreba lokalnih središta da u odnosu na otoke učvrste svoj položaj prvog i jedinog gospodara) jesu identifikacijski stereotipi "bodula", koji sugeriraju da su otočani na način koji ukazuje na jasnu simetriju u odnosu na "vlaje" također zatočenici jedne socijalne zbiljnosti koja ih unaprijed hendikepira u konkurencijskoj utakmici kojom se središta odlikuju. "Bodul" je, dakle, drugi periferijski stereotip koji, unatoč jasnoj opreci spram "vlaja", također potvrđuje da onaj tko je na taj način identificiran, nije, a ne može ni biti, legitiman konkurent u natjecanju kojemu je cilj vladanje središtem. Takav periferijski položaj donosi otocima i otočnim zajednicama status opskrbnog područja koje je, međutim, u socijalnom i kulturnom pogledu, uglavnom vrijedno sarkazma ili, u boljem slučaju, humornog osporavanja.

Položaj trostruke periferije, dakle, otocima i otočnim zajednicama donosi i trostruku negativnu stigmatizaciju: (vojna) granica – nacionalni fosil –

regionalna "zona (socijalnog) sumraka". Intenzitet pojedinog tipa stigmatizacije nije, dakako, na svakom otoku isti. Primjerice, stigmatični identitet pograničnog mjesta pogodio je, kako je već prije spomenuto, otok Vis razornije nego i jedan drugi hrvatski otok. Ali je stigma "nacionalni fosil" sličnim intenzitetom pogodila otok na potpuno drugom kraju Jadranskog mora, otok Susak. Stigma "zona (socijalnog) sumraka" vjerojatno je, po širini primjene, bitno različita od prije spomenutih. Ona, napose tijekom zimskih mjeseci, jednako uspješno "pogađa" i tako otporne otoke kakvi su Hvar, Rab ili Lošinj, ali i otoke s fiktivnim zajednicama kakvi su Palagruža ili netom spomenuti Susak. Sva tri naznačena tipa stigmatizacije naslanjaju se na istu semantičku podlogu. Ona, grubo rečeno, upućuje na *područje koje akumulira fenomene ruba*, u rasponu od ratnih rizika i tjeskoba izazvanih sustanarstvom s vojskom do fenomena moralnog ruba, kakvi su zimska narkomanija i višemjesečno zimsko kockanje. U takvu semantičkom shematizmu dosta je lako predvidjeti i tipove "normalizacije" otočnih prilika što su se na pojedinoj razini proizvodnje otočne periferije postupno razvili. Korisno je razlikovati tri osnovna tipa. Na prvoj razini proizvodnje periferije, koju su organizirala središta izvan granica Hrvatske, *normalizacija je podređena militarizaciji*, neovisno o tomu je li posrijedi izgrađivanje vojnih postaja ili "samo" naseljavanje vojnog stanovništva. Na drugoj razini, gdje proizvodnju periferije organizira nacionalna metropola osporene hrvatske države, *normalizacija se, obično, podređuje fanatizmima muzealizacije*. Neovisno o konkretnom modelu, ona se svodi na zahtjev da se mijene otočne zajednice "zalede" kako bi sama zajednica mogla poslužiti kao priručni vodič kroz odabrano povijesno vrijeme. Na trećoj razini, gdje normalizaciju organiziraju jadranska obalna središta, *normalizacija se najčešće podređuje pragmatičnom iscrpljivanju* dobara kojima otočna zajednica (još) raspolaže; to zapravo znači da je aktivna proizvodnja ekoloških šteta okupirala najvažnije predodžbe o razvoju. Nije, vjerojatno, nikomu prosječno pametnom posebno teško dokazati kako ni jedna od skiciranih normalizacija nije primjerena otočnom opstanku. Skicirane normalizacije, u osnovi, samo pokazuju kako se na pojedinoj razini centralne regulacije i proizvodnje periferije zamišlja uspješna kontinentalizacija otočnog područja ili, oštrije, otočne civilizacije. Budući da socijalna imaginacija sadašnjeg hrvatskog društva ne pokazuje ni jedan nacrt normalizacije koji bi bio bitno različit od skiciranih, dopušteno je pretpostaviti da – zbog dominacije kontinentalnih opsesija u konstruiranju identiteta otočne civilizacije – još uopće nije jasno što bi otoci u razvoju hrvatskog društva imali biti.

Kada se, međutim, posljedice spomenutih "normalizacija" odmijere iz konteksta što ga određuju dnevni životni ritmovi otočne zajednice, onda, unatoč brojnim nastranostima, njihovi učinci zadobivaju i neočekivana, za otočnu zajednicu povoljna svojstva. Iz mnogih iskaza dobivenih sredinom osamdesetih godina, prilikom izrada prijedloga pojedinih prostornih planova, jasno je vidljivo koliko je otočnim zajednicama, kakve su primjerice viška ili mljetska, neprihvatljiva nazočnost vojnih pogona. Ali je vidljivo i to da se, napose u kritičnim prilikama, kakve su bolest ili požar, tehnička pomoć iz tih pogona lako pretvara u poseban izvor sigurnosti, koji omogućuje da se u svakodnevnom životu lakše podnosi pomisao na prometnu i socijalnu izoliranost. Periferijske se posljedice, dakle,

pretvaraju u mrežu specifičnih kompenzacija. One ne mogu ništa promijeniti u shematizmu osnovnih odnosa, ali mogu utjecati na kakvoću života u pojedinim zonama otočne svakodnevice. Razumno je pretpostaviti da se na većini otoka i ne može učiniti puno više, već i zbog njihova položaja prirodne granice. Ali je isto tako razumno pretpostaviti da ta vrsta nemoći ne može zamijeniti strategiju otočnog razvoja oslobođenju fanatizama podrijetlom iz kontinentalne skučenosti.

2. NEPRIRODNOST PRIRODNOG DOBRA

Najvažnije prirodno dobro u genezi otočnih zajednica na hrvatskim otocima jest – premda se to obično zaboravlja – zemlja, obradivo tlo. Hrvatski su otoci napose oni veći, kakvi su Brač, Krk, Lošinj ili Hvar, u znatnijem dijelu vlastite povijesti kontinentalne zajednice. Osvajanje obalne crte obično teče vrlo sporo i tijesno je svezano s nizom konflikata koji su posljedica elementarne činjenice da je opstanak na obali i obalnoj crti povlastica središta ili društvenih aktera podrijetlom iz njega. Istraživačima je poznato da je odlučnije zauzimanje otočnih obala i napuštanje naselja u otočnoj kontinentalnoj dubini proces što se na hrvatskim otocima završio tek sedamdesetih godina. Približno u isto vrijeme zadnji otočani napuštaju unutarnja naselja i na Braču, i na Cresu, i na Hvaru, da spomenem samo najdojmljivije primjere. Vjerojatno je proces osvajanja otočne obale i premještanja stanovništva u obalni pojas najsporije tekao na otoku Mljetu. Tamo je još uvijek unutarnja visoravan područje s glavinom djelatnosti i ljudi.

Izrečena tvrdnja nema cilj osporiti zavidnu urbanu povijest mnogih hrvatskih otoka, od Krka ili Cresa do Hvara i Visa. Ali neovisno o tomu koliko je držali važnom u genezi otočnih zajednica na hrvatskim otocima, jasno je da se ni na jednomu, osim djelomično na Korčuli, nije razvila zajednica čija bi opća svojstva bila bliska onima što ih imaju tipične talasokracije. Budući da je pravo na more, a i sposobnost svladavanja rizikâ koje opstanak na njemu i uza nj donosi, bilo ekskluzivnom povlasticom središnjih organizatora periferijskog poretka na otocima, jasno je da more nije moglo imati status javnog i svima pristupačnog dobra. Pristup njemu pretpostavlja poduzetničku i tehničku kompetenciju, selektivnost koje se razbija postupno i mukotrpno. Zato je obradivo tlo u otočnim zajednicama na hrvatskim otocima imalo neosporeni položaj prvog prirodnog dobra. Međutim, za razliku od većih otoka/kontinenata uz azijske ili američke obale, gdje su veća obradiva tla prirodni proizvod, na hrvatskim otocima obradiva su tla prirodni proizvod tek iznimno. Po pravilu, ona su rezultat *sustavnog kolektivnog rada*. Zato rasprava o kulturnim funkcijama pejzaža na otocima ima puni smisao. Obradivo je tlo na hrvatskim otocima, dakle, prvi i najvažniji proizvod otočnog društva. Ta tvrdnja implicira jasnu ovisnost. Društvene promjene nužno su, u isti mah, i promjene u proizvodnom procesu koji stvara obradivo tlo. To je posebno vidljivo tamo gdje se obradivo tlo oblikovalo stupnjevito, kao serija "terasa", "redina". Održavanje zemlje na tim terasama bila je jedna od najvažnijih ženskih obveza. Promjene društvenog

položaja i socijalni redizajn ženskih obveza, između ostalog, dovele su otočne zajednice u prilike gdje se više nisu mogli jasno identificirati oni akteri kojima je primarna obveza bila ili proizvodnja ili održavanje obradivog tla. Rezultat je svima očit: propadanje obradivog tla i – s njim tijesno svezana – promjena karakterističnog otočnog pejzaža. Gotovo u laboratorijskoj jasnoći taj je proces vidljiv u Bakarskom zaljevu, dakle u kulturnoj zoni srodnoj otočnoj. Ali je vidljiv i na Cresu, Dugom otoku, Kornatu, Pagu ili Hvaru. Pred njim se akteri zainteresirani za revitalizaciju susreću s posebnom poteškoćom. Posrijedi je činjenica da se proizvodnja obradivog tla na hrvatskim otocima može održavati samo pod uvjetom da je prisutan sustav vrijednosti u kojem se mukotrpan ratarski posao može predočiti kao nešto više od zgoljne dnevne muke. Takav se sustav vrijednosti, poznato je, raspao. Na drugoj strani, nije bilo ni primjerenog tehničkog odgovora pomoću kojega bi se u isti proces mogli uključiti novi akteri s modernim identitetom i profitnim interesom. Već i ta priprosta okolnost ukazuje na činjenicu da se o otočnim poteškoćama nije mislilo iz vlastite otočne perspektive, nego sa stajališta sustava životâ koji su se razvili na drugim ekolozijskim podlogama i drugim sredstvima. Najmanje što se može učiniti osporavajući takvu lagodu jest vježbanje – inače banalne pomisli – da su glavna prirodna dobra na hrvatskim otocima izravni rezultati – neprirodnih aktera.

3. KAMPANILISTIČKE INSTITUCIJE

Kampanilizam je, poznato je, oznaka za sustav vrijednosti koji ekstremnim zavičajnim mjerilima procjenjuje najveći broj činjenica i događaja. Sustavne analize kampanilističkih strategija – u rasponu od kulturnih i političkih do proizvodnih i komunikacijskih – i njihove uloge u nekoliko hrvatskih modernizacija nemamo na raspolaganju. Nitko je, koliko nam je poznato, nije ni pokušao izraditi, premda bi bila iznimno korisna. Reći, pak, da se jakost kampanilističkih strategija u djelomično moderniziranom društvu kakvo je i hrvatsko precjenjuje, značilo bi priznati da je hrvatska urbana povijest drukčija nego što jest. Da te strategije nisu bez snage pokazuju i noviji primjeri iz domovinskog rata; u njemu se, u nizu prilika, očitovala sklonost procjeni da je potiskivanjem ratnih događaja na granice vlastite općine ratna i obrambena obveza ispunjena. Premda lagoda kojom se granice vlastite općine i granice domovine naprasito izjednačuju izgleda kao da je podrijetlom iz kakve zbirke prigodnih štosova za razveseljavanje neupućenih, ona je pokazateljem stvarne mobilizacijske snage zavičajnih identifikacija, napose u prilikama što ih zatečeni akteri opisuju atributima "rizične" ili "kriične". Poznato je da su otočne zajednice sklone, napokon kao i druge zajednice kojima je komunikacija s društvenim središtima otežana, inzistirati na kampanilističkim elementima vlastita identiteta. Na taj se način stvara mreža pojačanih zavičajnih razlika, u kojoj se čak i minimalne razlike od drugih dramtiziraju, bilo pomoću kulturnih bilo pomoću političkih obrazaca, a sličnosti s drugima, ma koliko bile velike, zanemaruju ili marginaliziraju. U otočnim zajednicama taj postupak izgleda prirodan već i stoga

što je otok samostalna ekologijska cjelina, koja izazivlje da joj se dopiše i posebni socijalni i simbolički identitet. Zato je bez kampanilističke ustrajnosti teško zamisliti bilo koju otočnu zajednicu, neovisno o njezinoj veličini ili evolucijskom razdoblju.

Prirodno je, dakle, očekivati da kolektivnom svijješću otočne zajednice vlada kampanilistička "zasukanost". Ona je, naprosto, izrazom samorazumljive dramtizacije osnovne ovisnosti koju otočanin pokazuje u odnosu spram prirodne podloge i prirodnog poretka. Ali, na drugoj strani, kampanilističke identifikacije jednako su prisutne i u djelovanju drugih otočnih institucija kakve su, primjerice, crkva ili uprava. Odmjereno iz razvojne perspektive to se svojstvo, paradoksalno, preokreće u dublju nesposobnost oblikovanja obrazaca djelovanja i komuniciranja koji imaju univerzalnu uporabljivost. Poznato je da su tu konstrukcijsku pogrešku kampanilizma otočne zajednice na hrvatskim otocima smanjivale ili (privremeno) uklanjale na način prisutan i u drugim izoliranim zajednicama; posrijedi je njegovanje posebne uloge vlastite emigracije, ne samo kao izvora ekonomske stabilnosti nego i kao autora novih obrazaca komuniciranja. Iz niza zabilježenih primjera vidljivo je da emigrantski dio otočne zajednice funkcionira kao stvarni autor novih aspiracijskih razina i novih mjerila uspješnosti koja se, paradoksalno, prihvaćaju kao *unutarnja* mjerila zavičajne zajednice. Međutim, stvarni učinak takve korekture nije toliki da bi mogao oblikovati i novu mobilizacijsku osnovicu potrebnu za nove odgovore. Vjerojatno je zajednica otoka Suska glede toga jedini izuzetak. Njezina je emigracija uspjela toliko "efikasno" stvoriti novu mobilizacijsku osnovicu da je u razdoblju od svega petnaestak godina cijela zajednica, osim onih najnemoćnijih, iselila u SAD. Spomenuti primjer ne može ne izazvati nelagodu. On upućuje na ekstremnu mogućnost. U slučajevima bez takvih ekstremnih tendencija pokazuje se da unutarnji pritisak kampanilističke zavičajnosti ne dopušta otočnim zajednicama oblikovati najbolja rješenja svojih poteškoća. Njegova uvjerljiva disfunkcionalnost najbolje se pokazuje baš na mjestu gdje bi ona trebala najbolje funkcionirati: u pokušajima da se otočne zajednice predoče kao nova skupina centara, oslobođena trostruke periferijske ukočenosti.

4. OVISNIČKI AKTERI

Sintagma "ovisnički akteri" označuje one proizvođače društvenih promjena na otocima koji su sposobni samo za minimalne promjene, uglavnom u rubnim zonama svakodnevnog života. Stvarna narav njihova socijalnog i egzistencijalnog položaja jest ovisnička; to, ukratko, znači da bez ozbiljnije izvanjske pomoći ne mogu reproducirati vlastiti opstanak. Glavna činjenica koja leži u podlozi te ovisničke egzistencije višekratno je istaknuta u brojnim demografskim istraživanjima. Ona pokazuje da su otoci, s manjim varijacijama, zajednice koje izumiru. Odsutnost stanovništva sposobnog za biološku reprodukciju zajednice oblikuje posebni socijalni pejzaž kojim, unatoč mjestimičnim znacima prosperiteta, vlada beznađe i gubitak povjerenja u budućnost. Takva sumorna slika, međutim, bolje pristaje malim i srednjim otocima. Socijalni

i razvojni ambijent otočnih zajednica na, primjerice, Hvaru, Lošinju, Korčuli, Braču, Rabu, Krku ili Murteru ne može se, bez velike grubosti, reducirati na sugerirano sivilo. Spomenuta skupina otoka može se homogenizirati pomoću dvaju kriterija. Ili su to otoci u neposrednoj blizini velikih obalnih središta pa funkcioniraju kao područja za čiji su razvoj ta središta prirodno zainteresirana kao za razvoj svog nesporednog okoliša (Krk blizu Rijeke, Brač blizu Splita), ili otoci koji su ponajprije zahvaljujući veličini i kontinuitetu patricijske svijesti uspjeli izbjeći izrazito razorne posljedice periferijskih pritisaka i oblikovati manje nestabilne osnovice vlastitoga razvoja. Oni (veći) otoci, kao primjerice, Cres, gdje je zbog iseljavanja nakon II. svjetskog rata otočna zajednica ozbiljno bila ugrožena, ili otoci kao što su Lastovo, Mljet i Dugi otok, kojima je položaj rubne zemlje bitno odredio socijalni i razvojni status, unatoč veličini i prividnom potencijalu nisu uvjerljivi u ulozi otoka sposobnih za samostalni razvoj. Po toj ovisničkoj osobini srodniji su manjim otocima gdje je izumiranje stanovništva činjenica koja određuje ukupni kontekst svakog posebnog razvojnog reza.

Po pravilu, globalno društvo na takve prilike reagira dajući prednost primjeni *humanitarnih strategija* preobrazbe, koje, poznato je, imaju pretežito "vatrogasni" učinak. Premda se analizom niza slučajeva iz sedamdesetih i osamdesetih godina može pokazati kako ni takva, minimalistička, humanitarna strategija nije na hrvatskim otocima bila posebno razvijena, njezina se prisutnost, a i mjestimični rezultati, ne može zanijekati. Tomu u prilog posebno govore činjenice kao što su održavanje "nerentabilnih" brodskih pruga, investicije iz fondova za nerazvijene, i srodne. Prava je poteškoća, međutim, u tomu što takve strategije promašuju glavno, a to je obveza da se, prije ikakve razvojne strategije, *revitaliziraju otočne zajednice* kao realni socijalni subjekti, sposobni za ubrzavanje razvoja i njegov nadzor. Ta obveza ne upućuje na kontinuitet periferijske osnovice dosadašnjih promjena. Naprotiv, ona ima razvojnog smisla tek ako se taj kontinuitet ospori i zamijeni onim iz kojega je vidljivo da su se otočne zajednice učvrstile u ulozi ravnopravnih razvojnih aktera hrvatskog društva. Ustrajnost naslijeđenih periferijskih stereotipa i na njih oslonjenih teritorijalnih modela organizacije hrvatskog društva i njegovih promjena te kronično siromaštvo, nikoga razložnijeg posebno ne ohrabruje. Ali ta činjenica ionako nije presudna. Njezin se trag povlači pred očitošću uvida po kojemu je napuštanje periferijskih identiteta *nužno* eda bi se pripremila bilo kakva revitalizacija otočnih zajednica. Formulirana na drugi način ta tvrdnja naprosto znači da se otocima i otočnim zajednicama mora dopisati (zagubljeni) identitet jednog od više hrvatskih razvojnih središta. U društvu koje je svoj prvi građanski identitet oblikovalo s tako začudnim povjerenjem u paradoksalnu kontinentalizaciju života, i koje se s tim povjerenjem još nije rastalo, naznačeni prijedlog rotiranja središnjih mjesta jedva da je nešto više od autorske nastranosti. Njezina je tužna prednost tek u tomu što takva nastranost ionako nema konkurentnu alternativu.

5. RENTIJERSKA MODERNIZACIJA

Hrvatski otoci, unatoč pojedinim industrijskim pogonima, nisu industrijsko područje. Uloga tvornice tipa "Mardešić" (Sali) i sličnih nije, dakle, bila presudna u genezi promjena, čak ni u razdoblju realnog socijalizma, kada je mit o industrijalizaciji funkcionirao kao obvezujući nacrt oblikovanja poželjnih predodžbi o budućnosti. Ali se, na tragu potreba za sektorskom definicijom otočnih identiteta, može reći da hrvatski otoci jesu *turističko područje*. Poznato je da ta identifikacija nije jako stara, unatoč tradicionalnom pretjerivanju na Rabu ili Hvaru, po kojemu je tamošnja turistička tradicija stara barem nekoliko stoljeća. Grubo govoreći, hrvatski otoci postaju "turističkom zonom" kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina, kada, na iznenađenje svijetu, a najviše onodobnih vlasti, turizam na hrvatskoj obali otpočima svojatati ulogu glavnog razvojnog pokretača. Predgrađanski poredak kojemu je pojedinac što žudi i aspirira uglavnom nepoznanica, nije mogao primjereno odgovoriti na taj novi, po svemu neočekivani i nekonvencionalni pritisak. Zato se na mjestu kulturne podloge turističkog razvoja učvrstila *strategija rentiranja prirodnih dobara: sunca i mora*. To je značilo da more i obalna crta postaju novom vrstom socijalnih atrakcija; one su posebno pogodne za rentijerske navike u dubini poretka. U otočnim zajednicama otpočinje strukturni preokret koji zajednice – tradicionalno oblikovane na proizvodnji plodnog tla i pomoću njega – mijenja u zajednice rentijera, ekstremno zainteresiranih za kontrolu same obalne crte, jer su uglavnom samo na toj crti rentne dobiti bile stvarne. Budući da je za iste dobiti bila izrazito zainteresirana i realsocijalistička država, otpočinje prilično okrutna konkurentska igra između individualnih i kolektivnih rentijera, koja, poznato je, posebno pogoduje eksploziji "divljeg" građenja, a koja nije mogla mimoći ni otoke, napose ne one gdje su, zahvaljujući naslijeđenoj infrastrukturi, turističke dobiti bile veće nego drugdje. Na takvoj se podlozi oblikuje zadnja otočna modernizacija koja je (unatoč učvršćivanju nove samosvijesti, napose na otocima kao što su Rab, Hvar, Krk, Lošinj, Korčula, Brač ili Murter) srodnija radikalizaciji osnovnih određenja periferijskog identiteta negoli modelu promjena zasnovanom na jasnoj svijesti o stvarnim svojstvima i mogućnostima otoka. To je posebno vidljivo iz postupnog procesa zaoštavanja nekoliko unutarnjih suprotnosti što bitno određuju i današnje životne stilove otočnih zajednica.

Prva je suprotnost *otočna obala – otočna unutrašnjost*. Čak ni u razvojnom pogledu tako vitalni otoci kakvi su Hvar ili Rab, nisu uspjeli izbjeći spomenutu polarizaciju. U pojedinim slučajevima, kao što su Cres, prije spomenuti Susak ili Dugi otok, o unutarnjim područjima opravdano je govoriti kao o socijalnim pustinjama, gdje je prilično teško dokučiti racionalnu osnovicu njihove revitalizacije. Druga je suprotnost *vremenska: ljeto-zima*. Rentijerska je modernizacija korjenito rekonstruirala vremenski okvir razdiobe djelatnosti. Sve glavne, "vitalne" djelatnosti sabijene su u ljetnu sezonu, dočim je zimsko razdoblje uglavnom razdoblje usporavanja i konzerviranja većine poslova i nauma. Tom je vremenskom okviru, dakako, sukladan i model koncentracije ljudi. Zahvaljujući turistima u ljetnoj sezoni najveći broj otoka pretvara se u prave male laboratorije multikulturalnih stilova; zimi svi oni zamiru u lokalnoj rentijerskoj

opuštenosti. Treća je suprotnost vidljiva iz podataka o opremljenosti i infrastrukturi. Naspram *sjajno opremljenih individualnih kuća*, pravih tvornica turističkih usluga, stoji *oskudno opremljeno područje javnih usluga i infrastrukture*. U mnogim analizama groteskni nesklad između jednog i drugog proglašen je jednim od bitnih ograničenja daljnje turističke ekspanzije. Četvrta je suprotnost vidljiva iz podataka o zaradama i dobitima (od turizma) te stupnja zaštite kulturne i prirodne baštine. Činjenica da je jadransko hrvatsko područje uoči srpske agresije na Hrvatsku raspolagalo sa svega dva ili tri specijalizirana zrakoplova za gašenje požara, premda su podaci o dobitima u osamdesetim godinama bili prilično ohrabrujući, govori da su se investicijski prioriteti određivali nastrano; u svakom slučaju interesi za dugoročno čuvanje kakvoće osnovnih dobara, na koja se inače turistički prosperitet prirodno oslanja, na takve su se popise probijali s neobičnim a nerijetko i s teško odredljivim poteškoćama. Rezultat je bio očiti nesklad između dobiti i stupnja graditeljskog i poduzetničkog divljaštva koji je pogodio jadransko područje, pa, razumljivo, i otoke.

Skicirana panorama opreka – a one su imale strukturni karakter – ako ništa drugo, navodi na oprez glede zaključnih rezultata modernizacije otočnih zajednica. Doda li se tomu i činjenica da su se tek rijetke uspjele (djelomično) odhrvati opasnostima demografskog sloma i da su u većini drugih skupine ljetnih korisnika otoka postale novim subjektom utjecaja (koji je u pravilu rijetko bio prilagođen stvarnim otočnim interesima) dobiva se, vjerujemo, potreban broj činjenica koji tvrdnju o radikalizaciji prijašnjeg periferijskog položaja čine uvjerljivijom, ako već ne i potpuno dokazanom. Napuštanje modela rentijerske modernizacije, međutim, u okolnostima u kojima funkcionira hrvatsko društvo, malo je vjerojatno. Prvo, zbog toga što je model ostavio sebi primjeren teritorijalni raspored dobara, opreme i infrastrukture, koji se bez raspoloživog vremena ne može valjano promijeniti. Drugo, jer se na popisu razvojnih nacionalnih prioriteta ocrta poprilična gužva ponajprije zbog sumorne bilance rata protiv Hrvatske, ali i zbog očitovane strategijske nejasnoće u pogledu na hijerarhiju nacionalnih razvojnih ciljeva. Budući da otočne zajednice, kao zajednice što izumiru, ne raspolažu društvenom moći potrebnom za strategijsku dramaturgiju vlastita položaja, a još manje sredstvima koja bi takvu dramaturgiju mogla preobraziti u stvarni strategijski pritisak, život u klopama periferijskog otočnog identiteta neće postati tek malo poželjnom i prošlošću omekšanom rijetkošću. Premda, da parafraziram jedno "te-ve" upozorenje, mi to nismo tražili.

* * *

Izneseno sjećanje na ograničenja, očito je, i samo duguje brojnim analitičkim reciklažama nekoliko korisnih nalaza prije organiziranih istraživanja otočnih posebnosti. Pokušaj da se ta sjećanja shematiziraju i, koliko je moguće, tipiziraju, cilja pripomoći onoj istraživačkoj radoznalosti kojoj je do bitno drukčije definicije predmeta istraživanja. Njegovi se obrisi mogu tek grubo skicirati, ali i takvi djeluju instruktivno. Posrijedi je rekonstrukcija predmeta istraživanja u kojoj dominira potreba da se hrvatski otoci i otočne zajednice istražuju *diferencirano*. Glavni

izvor razlika potrebnih u tom poslu, sukladno načinu razumijevanja što vlada ovim tekstom, jesu pitanja: koji su modeli revitalizacije otočnih zajednica, kao jedinih "ovlaštenih" subjekata otočnog razvoja, primjereni; na kojim se hrvatskim otocima te zajednice mogu revitalizirati te na kojima treba očekivati njihovo izumiranje? Očito je da priprema odgovora na takva i srodna pitanja ovisi o tomu na koji se način definiraju ključne strategijske nedoumice hrvatskog društva i s kojim se društvim akterima u tim nedoumicama računa. Dosadašnja istraživanja osigurala su prilično obilan fond podataka i uvida za trošenje u takvim prigodama. Zato od daljnjeg recikliranja podataka koji potvrđuju da su prilike na otocima sumorne ne vidimo nikakvih posebnih koristi osim pragmatične dramatizacije. Ali njihovo redizajniranje i reklasifikacija, sukladno novim potrebama što nastaju kao prirodna posljedica spomenutih pitanja, razložan je posao, koji bi čak mogao i biti na (opću) korist. Ali, koliko je razvidno, u tomu su gotovo korisniji novi teorijski horizonti. Dosjetka da je dobra teorija više od polovice (dobra) istraživanja, po svoj prilici nije samo dosjetka.

IZVORI

Rogić, I.(1992): *Periferijski puls u srcu od grada, Zamke revitalizacije*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.

Rogić, I. i suradnici (1988): *Studija društvenih procesa u općini Cres-Lošinj*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

Kovačević, R., Rogić, I.(1989): *Sociologijska studija stare gradske jezgre Paga*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

Rogić, I. i suradnici (1989): *Sociologijska studija otoka Hvara*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

Grupa autora (1988): *Nacrt plana Nacionalnog parka Kornati*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

Grupa autora (1989): *Studija prometnog povezivanja otoka Mljeta*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

Rogić, I., Vrcan, S.(1990): *Sociološka studija Bola*, Centar za društvena istraživanja, Split.

CROATIAN ISLANDS: REMEMBERING FIVE DEVELOPMENT CONSTRAINS

Ivan Rogić

Faculty of Architecture, Zagreb

The paper presents a schematic overview of five basic development constraints that are expected to significantly affect further transformation of island communities and their economy. They are the following: 1) islands' peripheral position in territorial and functional organisation of Croatian society, 2) close dependence of the quality of natural resources on the social system, 3) emphasized local cultural pattern ("campanilism"), 4) domination of social agents that are unable to act independently and 5) inherited rent yielding type of modernisation since these constraints have been repeatedly pointed out in research performed so far, the paper proposes redirection of research towards the determinants of a new revitalisation strategy for most important (if not for all) Croatian island communities.

DIE KROATISCHEN INSELN: EINE ERINNERUNG AN FÜNF ENTWICKLUNGSBESCHRÄNKUNGEN

Ivan Rogić

Die Architektonische Fakultät, Zagreb

Der Autor führt fünf Hauptentwicklungsbeschränkungen, die die weitere Umgestaltung der Inselgemeinschaften und die Wirtschaftsführung mit den Inseln erheblich beeinflussen werden, an. Das sind folgende: das Randgebiet der Inseln bei der territorialen und funktionalen Organisation der kroatischen Gesellschaft, feste Abhängigkeit der Qualität der Naturressourcen vom Zustand der Gesellschaftsordnung, das ausgesprochen lokale Kulturmodell des Kampanilismus, die Übermacht der gesellschaftlichen Täter, die zur selbständigen Tätigkeit nicht fähig sind, und das Erbe der Rentiermodernisierung. Da diese Begränzungen das unbestrittene Resultat der wiederholten Untersuchungen darstellen, setzt sich der Autor dafür ein, die Untersuchungen auf jene Grundentwicklungsfragen, die auf der Spur der Richtlinien der neuen Wiederbelebungsstrategie wenigstens von den wichtigsten Inselgemeinschaften sind, umzuleiten.